

פתח דבר

פורום: המחאה החברתית

אורי רם
דני פילק

איש לא ניבא את המחאה החברתית של קיץ 2011. היא פרצה לפתע וזכתה מיד לתנופה גורפת ולאחריה ציבורית עצומה. ישראל כבר ידעה גלים של מחאות מסוגים שונים: מחאת ואדי סאליב והפנתרים השחורים, הפגנות המונים של גוש אמונים ושל שלום עכשיו, האינתיפאדות הפלסטיניות ומחאות הערבים הפלסטינים בישראל ועוד אירועים רבים אחרים. אבל מחאה חברתית בהיקף כזה טרם הייתה. מדוע אם כן פרצה המחאה? מי הנהיג אותה ומי השתתף בה? מי הסתייג ממנה? מה היו הדרישות שהעלתה וכיצד התנהלה? אלה הן השאלות שהמאמרים במקבץ זה מבקשים להשיב עליהן.

אך לא רק המחאה ומאפייניה היו מפתיעים. לא פחות מפתיעה הייתה היעלמותה הכמעט מידית והכמעט מוחלטת מסדר היום הציבורי. כמאה ימים אחרי הופעתה הגועשת המחאה נעלמה כלעומת שבאה והשאירה אחריה שובל של תמיהות: האם היא הסתיימה או רק שינתה צורה? האם הייתה לה השפעה כלשהי? האם משהו השתנה בעקבותיה? האם זרעה את תחילתו של מהלך אטי ומורכב יותר של שינוי, או שמא נבלעה לכלי הכר בנבכי הפוליטיקה הישראלית? מהי אם כן המשמעות הכוללת וההיסטורית של אותו גל מחאה בקיץ 2011? גם על שאלות אלה מבקשים המאמרים שבמקבץ זה לענות. המאמרים מציעים הסברים המערבים קטגוריות שונות ממאגר המונחים הסוציולוגי והתרבותי — קפיטליזם, מעמד, סטטוס, דור, מגדר, פריפריה, קרנבל, גלובליזציה ועוד. מובן שמקבץ זה אינו עוסק בכל ההיבטים שהיה ראוי ורצוי לדון בהם בהקשר של המחאה. עם ההיבטים החשובים שלא נכללו (לצערנו) נמנים סוגיית מעורבות הציבור הערבי-פלסטיני בישראל במחאה, הפן התרבותי והסמלי של המחאה, והיבטים תיאורטיים-פוליטיים של ייצוג והשתתפות דמוקרטית בזמננו.

* אנו מודים לקוראים האנונימיים של המאמרים על הערות שתרמו רבות לשיפור מקבץ זה.

במאמרם של החתומים מעלה, אורי רם ודני פילק, אנו מגדירים את המחאה כניסיון ליצור "קואליציה מעמדית חדשה", ניסיון שבו חלק ממעמד הביניים, בהנהגת הקבוצה התל-אביבית המכונה "בובו" ("בורגנים בוהמיניים"), מבקש לחבור למעגל רחב בהרכבה של מעמד הביניים ואף לרבדים נמוכים יותר ברחבי הארץ, כנגד האליטה הכלכלית. אנו גורסים כי בפעם הראשונה מאז תחילת המהפכה הניאו-ליברלית בשנות השמונים, התנער מעמד הביניים מתמיכתו במדיניות הניאו-ליברלית וניסה לחבור לכלל האוכלוסייה בקואליציה חברתית כנגד אליטה ההון. על המצוקה הכלכלית של מעמד הביניים נוספה גם התחושה של הפרת החוזה הרפובליקני בין שכבה זאת למדינה, כאשר תחת קואליציית נתניהו המגזרים המועדפים (נוסף על ה"טייקונים") היו המתנחלים והחרדים. בהיות המחאה הן תוצר של תנאי הניאו-ליברליזם והן תגובה כלפיהם היא ביטאה פוליטיקה חדשה פוסט-פוסטמודרנית – לא מחאה של מעמד מאורגן אך גם לא מחאה של קבוצת זהות, אלא ניסיון ליצור "עם" המבוסס על סולידריות חברתית רחבה.

זאב רוזנהק ומיכאל שלו משלבים במאמרם היבטים של מעמד, דור וסטטוס. הם מאששים באופן סטטיסטי את הפרשנות שלפיה לדור הצעיר של המעמד הבינוני המשכיל היו סיבות מוחשיות לצאת למחאה. הם מראים שמגזר זה סבל בשנים האחרונות מירידה יחסית ברמת החיים הן בהשוואה לניעות הסוציאל-אקונומית של דור הוריו והן בהשוואה למגזרים אחרים. הניאו-ליברליזם שבו תמך המעמד הבינוני בשנות התשעים של המאה העשרים גבה לבסוף מחיר גם ממנו, בעשור הראשון ובתחילת העשור השני של המאה הנוכחית. שניים מהביטויים המוחשיים לכך הם הירידה בסיכוי לרכישת דירה (במרכז הארץ) והירידה בסיכוי להשתכך במשרה מבטיחה. רוזנהק ושלו גורסים כי מדובר – כרגיל בישראל – במחאה מעמדית המופיעה ברמות מאבק סטטוס. אלא שבניגוד לקבוצות סטטוס אחרות, הנהוגות לתרגם מצוקות מעמדיות לתביעות זהותיות, במקרה זה התרחש מהלך הפוך: קבוצה זו תרגמה מצוקות מעמדיות לתביעות אוניברסליות של "צדק חברתי" ולכן דיברה בשם ה"עם".

חנה הרצוג רואה את המחאה במונחים דוריים ומגדירים. לעומת המאמרים הקודמים שהוזכרו, היא אינה סבורה שההסבר המעמדי כשלעצמו מתאים למציאות הישראלית, שבה בלטו מאז ומתמיד דווקא גורמים זהותיים כגון לאומיות, אתניות ודתיות, ואף אינה רואה במחאת 2011 מחאה של המעמד הבינוני. היא מציעה במקום זאת לשים לב לייחוד הדורי של המחאה, ומפרשת אותה כמחאה חוצת מעמדות חברתיים, של דור שעוצב בתוך החוויה הניאו-ליברלית ומגיב כלפיה בכלים המוכרים לו. הרצוג מדגישה את חשיבות השפה הפוליטית של המחאה. שפה זו מבטאת דה-פוליטיזציה של הפוליטיקה הקונונציונלית אך עושה דה-פוליטיזציה של החברה האזרחית ושל חיי היומיום באמצעות "השמעת קול, דיבור מהשוליים, דיבור מלמטה". הרצוג רואה בטיפוס זה של תרבות פוליטית ביטוי להטמעה של המאבקים הפמיניסטיים בישראל.

בניגוד לזיהוי השכיח של המחאה עם הגרעין ה"רוטשילדי" שלה, חן משגב מתמקד במאמרו במאהלי "הפריפריה העירונית" שהוקמו בשכונת התקווה, בגינת לוינסקי ובגן השניים ביפו. במאמרו, המבוסס על מה שהוא מכנה "אתנוגרפיה מיליטנטית", הוא טוען כי בשונה מתרבות התקשורת החדשה של פעילי המעמד הבינוני ברוטשילד, הפעילים במאהלי

הפריפריה ראו בעצמם מייצגים של המאבק המזרחי ושל מאבק השכונות משכבר הימים ואפילו של מאבק המהגרים החדשים, ובמאהל יפו ראו עצמם הפעילים כנציגי הפלסטינים. בין השאר התבטא ההבדל בטיב הדרישות – "דיוור בר השגה" ברוטשילד לעומת "דיוור ציבורי" במאהלי הפריפריה העירונית. משגב מתנצח אפוא עם הדימוי של "מחאת המעמד הבינוני" המקובל, שאף זוכה לכמה אישושים במקבץ מאמרים זה, וטוען כי דימוי זה מבוסס על התמקדות יתר של התקשורת ברוטשילד על חשבון המחאה החברתית של הפריפריה.

מאמרו של יהודה שנהב מציע זווית ראייה החורגת מן התפיסה המקובלת של המחאה. למעשה הוא הופך את הקערה על פיה ומגדיר את המחאה כהיפוכה – יצירת קונסנזוס. משמעות קביעה זו היא כי המחאה הייתה תנועה קונפורמית, שלא הציבה אופוזיציה כלכלית-פוליטית של ממש ואף בגדה בערכים דמוקרטיים. האפוליטיות של המחאה הייתה כרוכה בהתעלמות מן המגמות האנטי-דמוקרטיות החריפות של המשטר בישראל בשנים האחרונות, והשיח הכלכלי-לאומי המריטוקרטי-רפובליקני שלה טשטש את הפיצולים הממשיים בכלכלה המדינית – האתניים, הלאומיים והמגדריים – שהדיון בהם הודח מסדר היום. אירועי המחאה התנהלו כקרנבל, אלא שלא כמו קרנבלים במסגרות היררכיות, המאפשרים התרסה כנגד הסמכות, בהקשר הניאו-ליברלי הפוסטמודרני הקרנבל הופך (שלא ברצון משתתפיו) לפעילות שדווקא מאשרת את הסדר החברתי ולא פורעת אותו. דומה כי עם חלוף הזמן גישה זאת מקבלת תימוכין לא מעטים.

המסה מאת שלמה סבירסקי, החותמת את המקבץ, מרחיבה את היריעה ממצוקותיו ומחאותיו של המעמד הבינוני בישראל, לבחינת מעמדו המתערער של המעמד הבינוני בקפיטליזם המערבי בן זמננו בכלל. במשיכות מכחול עבות סבירסקי מצייר את קווי המתאר של החברה המערבית מאז מלחמת העולם השנייה: שלושת העשורים שלאחר המלחמה נראו כמימוש ההבטחה המודרנית לשוויון ולרמת חיים גבוהה, מתוך פשרה בין-מעמדית שבה מילאו תפקיד מרכזי התעשיות הגדולות, האיגודים המקצועיים, הממשלה הגדולה (מדינת הרווחה) ומדינת הלאום. אך כל זה התערער בעשורים האחרונים עם התפתחות הגלובליזציה. זו יצרה תנאים טכנולוגיים וכלכליים החותרים תחת הפשרה הבין-מעמדית הקודמת, ואפשרה לתאגידים הגדולים, לממשלות ולמעמד הבינוני הגבוה לרדוף אחר רווחיות במגרש העולמי אגב נטישת הציבורים שבמגרש הביתי. הדורות הצעירים של מעמד הביניים הרחב כבר אינם יכולים לצפות לעתיד טוב יותר, כפי שציפו קודמיהם. עד כמה שמדובר במחאות של המעמד הבינוני, הן היו לדעת סבירסקי מאוחרות מדי ומוגבלות מדי. המזור היחיד האפשרי להידרדרות החברתית הכללית אינו שינוי בחלוקת ההכנסות כי אם שינוי בשליטה על ההון ובניהולו.

המאמרים שבמקבץ זה מבקשים, אם כן, לתרום להבנת תופעת המחאה החברתית של קיץ 2011 מנקודות מבט שונות ולעתים מנוגדות, והם נכתבו זמן קצר לאחר האירועים עצמם. דברי פתיחה אלה נכתבים מאוחר יותר, לאחר הבחירות הכלליות לכנסת ה-19 בינואר 2013. קיץ 2011 היה נקודת מוצא לדיונים שבגיליון, וקיץ 2013, שבו נכתבות שורות אלה, מספק

לנו כעורכים נקודת ציון משמעותית ראשונה לבחון את המחאה במבט לאחור. מה ניתן אפוא לומר על המחאה מנקודת הראות של הבחירות? כיצד באו לידי ביטוי בבחירות ובתוצאותיהן הקבוצות שהובילו את המחאה ולקחו בה חלק? כיצד באו לידי ביטוי התביעות שהעלתה המחאה? וכיצד בא לידי ביטוי משבר הייצוג של המערכת הפוליטית המקובלת והתביעות האזרחיות שהתלוו אליו?

נראה כי לאחר תקופה ארוכה שמעמד הביניים התרחק מהפוליטיקה, גרמה המחאה לחזרתו להשתתפות פוליטית. שיעורי ההצבעה בבחירות ביישובי המעמד הבינוני והבינוני-גבוה היו גבוהים בהרבה מהממוצע הארצי, ודומים לשיעורי ההצבעה בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים. כך לדוגמה שיעורי ההשתתפות בכפר ורדים היו 75%, במודיעין 78%, במיתר 76%, בלהבים 77%, ברעננה 70% ובשוהם 80%. אם כן, ניתן לומר כי לאחר שנים שבהן חלקים ממעמדות הביניים התרחקו מהמרחב הציבורי הפוליטי, אחת התוצאות של המחאה הייתה מגמה של חזרתם למרחב זה. גם הבולטות של צעירים ושל נשים במחאה באה לידי ביטוי בבחירות, כאשר בספסלי הכנסת התרחשה התחלופה הרבה ביותר בכל שנותיה, ונכנס מספר גדול של חברי כנסת חדשים ושל נשים חברות כנסת. שיעור ההשתתפות הגבוה של מעמד הביניים בבחירות היה אחד הגורמים להשפעתו היחסית על תוצאותיהן. המפלגות שהצליחו בבחירות האחרונות – יש עתיד, הבית היהודי, מפלגת העבודה, מרצ, והתנועה בראשות ציפי לבני, רשמו לזכותן שיעור הצבעה גבוה של בוחרים ממעמד הביניים.

מכנה משותף למפלגות אלה, להוציא מרצ (ובאופן כלשהו התנועה), אפיין גם את המחאה – ההתעלמות המוחלטת מהכיבוש כנתון מרכזי במציאות הפוליטית בישראל עד כדי כך שאפילו מפלגת הבית היהודי, המזוהה עם המתנחלים, הדגישה סוגיות פנים כגון "שוויון בנטל", חינוך וכלכלה, ומנהיגה מייצג באורחותיו את אוכלוסיית צפון תל אביב לא פחות מאשר את המתנחלים. אך נראה כי יותר משהמפלגות חיקו את המחאה, התעלמותן מן הכיבוש, כמו התעלמותם של המוחים ממנו – ביטאה נאמנה את הלך הרוח במעמד הביניים. שכן לאחר קריסת הסכמי אוסלו נטש מעמד זה את חזית ההסדר הלאומי, שניקזה את האנרגיות הפוליטיות שלו מאז שנות השבעים והקמת "שלום עכשיו".

ומה באשר לתביעות שהועלו במחאה? למחאה היו תביעות בשני מישורים: במישור החברתי – תביעות של צדק חברתי כנגד הסדר הניאו-ליברלי, ובמישור האזרחי – תביעות שביטאו את משבר הייצוג ואת ההתנגדות לדפוסי הפוליטיקה המקובלת, כולל הפוליטיקה הסקטוריאליות של הזהויות. המפלגות שהצליחו בבחירות ניכסו, בדרכים שונות, מסרים בולטים של המחאה, והתביעות החברתיות והאזרחיות כיכבו במערכת הבחירות. עם זאת, כפי שהדברים נראים מיד לאחר הבחירות, המדיניות הכלכלית נאחזת בעילת הגירעון התקציבי כדי למנוע את מימוש התביעות החברתיות, ואפילו כדי להשליך על המחאה את האשמה לגירעון. נראה כי גם התביעות לדמוקרטיזציה של המערכת הפוליטית יתורגמו לבסוף דווקא לסעיפים מחזקי שלטון כגון העלאת אחוז החסימה לכנסת או העלאת הרוב הדרוש בכנסת להפלת הממשלה בהצבעת אי-אמון.

מפלגת העבודה בראשות שלי יחימוביץ אימצה במפורש את רוח המחאה, הציבה עצמה בקדמת חזית ההתנגדות לסדר הניאוליברלי ולהשלכותיו החברתיות, ושילבה במקומות גבוהים ברשימתה לכנסת מנהיגים בולטים של המחאה (איציק שמולי וסטיו שפיר) וכן מועמדים חדשים אחרים המייצגים את רוח המחאה. גם חברי הכנסת החדשים של מרצ מייצגים את רוח המחאה, וגם מפלגת התנועה העמידה במקומות הבאים מיד אחרי ראשתה ציפי לבני דמויות בעלות רקורד חברתי (עמרם מצנע ועמיר פרץ). אך למפלגת העבודה ולמרצ שבאופוזיציה בוודאי אינה צפויה השפעה ניכרת על המדיניות החברתית הממשלתית, ולמעשה גם לא למפלגת התנועה שבקואליציה.

גם מפלגת יש עתיד וראשה יאיר לפיד ביטאו במערכת הבחירות פן מרכזי של המחאה כאשר מיצבו עצמם כמייצגי המעמד הבינוני תחת סיסמאות כגון "איפה הכסף?" ו"יש עתיד תהיה הש"ס של המעמד הבינוני". עם זאת, יש עתיד נהנתה מתמיכה רבה דווקא בקרב השכבות האמידות בישראל, הן בשלב ההיערכות לבחירות והן בהצבעה עצמה. יש עתיד, כמו בני ברית בקואליציה שלאחר הבחירות, היא ניאוליברלית מבחינה כלכלית אך בעלת רטוריקה "חברתית". אם כך, ניתן לומר כי גוש גדול מאוד של מפלגות שהתמודדו בבחירות אמנם אימצו את הרטוריקה החברתית שנעשתה פופולרית בזמן המחאה, אך דבקו בכלכלה המדינית שנגדה יצאה המחאה.

האחוזה שנוצרה לאחר הבחירות בין ראש יש עתיד יאיר לפיד לבין ראש הבית היהודי נפתלי בנט מתבססת על השילוב הזה של מדיניות ניאוליברלית ורטוריקה "חברתית", אך עוד יותר מכך על הממד השני של תביעות המחאה – הממד האזרחי. מפלגות אלה ביטאו בדרכים שונות את הכמיהה של המחאה ל"פוליטיקה חדשה", ואת תחושת המיאוס מן "הפוליטיקה הישנה". לפיד דיבר על "פוליטיקה חדשה" ובנט גרס כי "משהו חדש קורה". הכמיהה שהמחאה שיקפה, כמיהה לפוליטיקה חדשה שתהווה תיקון למשבר הייצוג, בוטאה במפלגת יש עתיד גם בהצגת רשימה של אנשים המזוהים בדרך כלל עם עשייה חברתית או עסקית מחוץ למסגרות המקובלות של הדמוקרטיה הייצוגית.

אך ההיבט הפוסט־פוסטמודרני של המחאה – הניסיון להתגבר על משבר הייצוג של הפוליטיקה הקונוונציונלית – נכשל בבחירות. המפלגות החדשות לא היו אלא רשימות אישים אקלקטיות (ובהם לא מעט סלבריטאי תקשורת) שהמכנה המשותף שלהן אינו מגובש. פנייתן לציבור התבססה על פרסונליזציה תקשורתית (וממוסחרת) קיצונית של הפוליטיקה, והסמכות הפנימית והפנייה לציבור מוקדו לחלוטין בתדמיות של האישים העומדים בראשן. מרכיב נוסף של הפוליטיקה הפוסט־פוסטמודרנית שקרס בבחירות היה הניסיון לגבש סולידריות של "עם" (במובן של דמוס) דמוקרטי ושוויוני, סביב דרישות מטריאליות וללא חציצות זהותיות. הגישה של "עם" שבסיסו סולידריות אזרחית נופצה בבחירות נוכח גישה מדירה של ישראליות המיוצגת על ידי ה"אחים" לפיד ובנט: ישראליות ללא חרדים וללא ערבים.

זאת ועוד, אם במהלך המחאה נוצרה לזמן מה ברית בין רובדי הביניים לבין השכבות המוחלשות, הבחירות שיקפו את שבריריותה של ברית זו. לא נוצרה מסגרת פוליטית משותפת

שבה יוצגו שני מעגלים אלה. דומה שההצבעה ביניהם התפלגה באופן הרגיל, כאשר שכבות הביניים נוטות להצביע לשמאל ועוד יותר מכך למרכז (מקומן של כמה מפלגות במנעד זה היה נושא למחלוקת במערכת הבחירות) ואילו השכבות הנמוכות נוטות להצביע למפלגות הימין או הימין החרדי.

אם כן, תוצאות הבחירות הוכיחו את עוצמתה של הפוליטיקה הפוסטמודרנית השוררת בישראל מאז שנות השמונים, המשלבת מסחור ופוליטיקה של זהויות מצד אחד, ושימור ואף חיזוק של ההיררכיות האתנולאומיות והבדלי הכוח בין מרכז לפריפריה, מצד שני. ניתן לסכם ולומר כי אף על פי שנושאי המחאה בלטו במערכת הבחירות, למעשה המחאה "הפסידה" בבחירות ואילו ה"מנצחים" הם דווקא שני סקטורים שעיינו את המחאה: אילי ההון, אשר כעת יכולים להיות סמוכים ובטוחים שהציר נתניהו-לפיד-בנט ימשיך את המדיניות הניאור-ליברלית; והמתנחלים, אשר זכו באמצעות אותו ציר קואליציוני בעמדות מרכזיות במשרד הכלכלה (השר), במשרד השיכון (השר) ובוועדת הכספים (ראשות הוועדה).

בחירות 2013 אינן מבשרות אפוא מימוש של רוח המחאה, אף שנעשתה בהן קואופציה של הרטוריקה של המחאה ושל חלק ממנהיגיה. אפשר לומר כי אם קיץ 2011 היה קיץ של מחאה, הרי חורף 2013 היה חורף של שמרנות. במונחים מן התרבות הפוליטית האמריקנית, אם המחאה הייתה דמוקרטית הרי הקואליציה שנוצרה לאחר הבחירות היא רפובליקנית. כמובן, אין בכך כדי לומר שהמחאה לא היוותה בכל זאת נקודת תפנית היסטורית. אך זו שאלה פתוחה שרק בחלוף הזמן ניתן יהיה להשיב עליה. מחקר עתידי ייהנה מפרספקטיבת זמן נדיבה יותר לגבי המחאה ותוצאותיה, וממסכת עובדות ותהליכים שעוד יצטברו, אך אנו מאמינים כי גם בעתיד יישמר ערכם של כיווני המחקר והחשיבה הראשוניים על המחאה המוצעים במקבץ מאמרים זה.